

Kempfi, Andrzej

O dwu edycjach "Anthelogikonu" Tidemana Gieseego : z historii warmińskich polemik reformacyjnych w czasach Mikołaja Kopernika

---

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 455-464

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ KEMPMI

O DWU EDYCJACH ANTHELOGIKONU TIDEMANA GIESEGO

Z HISTORII WARMIŃSKICH POLEMIK REFORMACYJNYCH
W CZASACH MIKOŁAJA KOPERNIKA

W znanym zbiorze przekazów kopernikowskich *Spicilegium Copernicanum*, jaki wydał w 1873 r. w Braniewie w czterechsetlecie urodzin Kopernika Franciszek Hipler, na czołowym miejscu zaprezentowany jest *in extenso Anthelogikon* Tidemana Giesego¹. Tytułem do zajęcia się tym pismem jest fakt, że na jego kartach *expressis verbis* wymieniony zostaje Mikołaj Kopernik i że wedle tego, co Tideman Giese nam podaje, on właśnie dał impuls do ogłoszenia rzeczy drukiem [*Nicolaus Copernicus illas meas nugas typis excusas vulgari suadebat*]². W rezultacie owej zachęty Kopernika, książeczka wyszła w 1525 r. w krakowskiej oficynie Hieronima Wietora.

Z perswazyj Kopernika o publikację słusznie da się wyciągnąć wniosek, że solidaryzował się on z wyrażonym w *Anthelogikonie* stanowiskiem swego kapitulnego konfratra i przyjaciela Tidemana Giesego. Tak więc książeczka nabiera wagi ważnego dla kopernikanistów świadectwa, zwłaszcza, że możemy wskazać na pełną aprobaty aluzję do pisarskiej twórczości Giesego, jaka wymknęła się Kopernikowi spod pióra. Aluzja niniejsza — to wymowny epitet pod adresem Giesego w liście dedykacyjnym *De revolutionibus*: „mąż uprawiający gorliwie wszystkie nauki zarówno duchowne, jak i świeckie” (*Gisius sacrarum ut est et omnium bonarum litterarum studiosissimus*).

Merytoryczną oceną *Anthelogikonu* pierwszy zajął się Franciszek Hipler w syntetycznym ujęciu historii życia literackiego na Warmii³. Po Hiplerze o *Anthelogikonie* i twórczości pisarskiej Giesego traktowali: Leopold Prowe⁴, Augustyn Bludau⁵ i Ulrich Horst⁶. Z badaczy polskich krótkie zaledwie wzmianki czynią o *Anthelogikonie*

¹ *Spicilegium Copernicanum*, hrsg. v. F. Hipler, Braunsberg 1873, ss. 3—71.

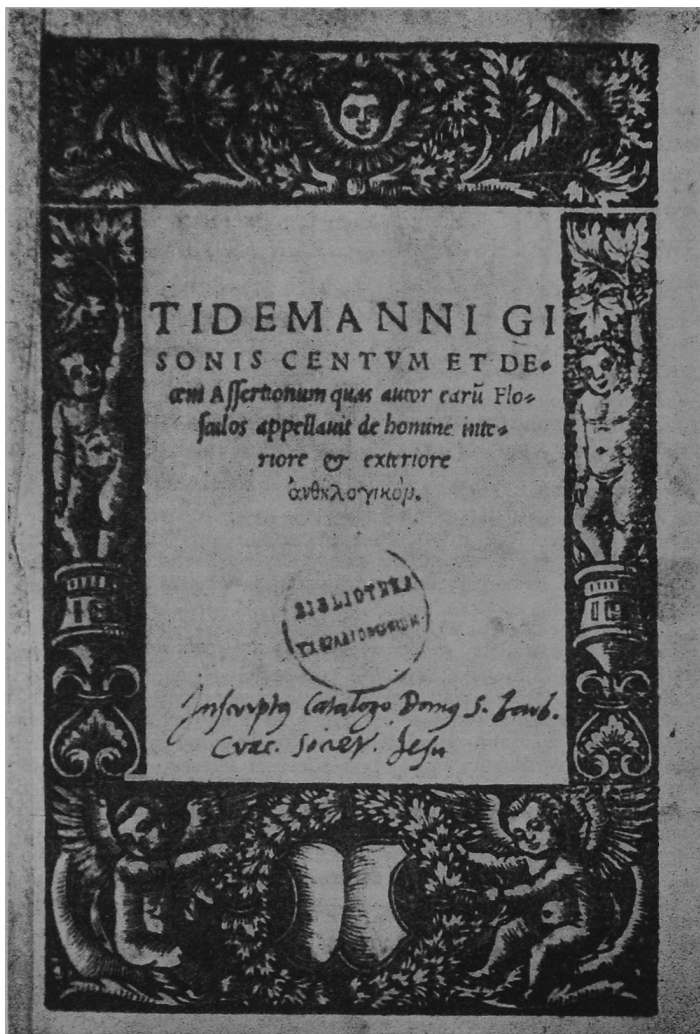
² *Ibidem*, s. 6.

³ *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthums Ermland*, Bd. 1 (*Monumenta historiae Warmiensis*, Bd. 4), Braunsberg 1872, ss. 99—102.

⁴ *Nicolaus Copernicus*, Bd. 1, T. 2, Berlin 1883, ss. 170—188.

⁵ *Tiedemann Gieses Schrift „De regno Christi“*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands (w skrócie ZGAE), Bd. 23, Braunsberg 1928.

⁶ *Reformation und Rechtfertigungslehre in der Sicht Tiedemann Gieses*, ZGAE, Bd. 30, Osnabrück 1960.

TIDEMANNI GI
SONIS CENTVM ET DE
cem Assertionum quas autor earū Flo-
sulos appellauit de homine inte-
riore & exteriore
ἀνθελογικόν.

BIBLIOTHEKA
KRAKOWSKA

*Inscriptio Catalogo Domus S. Bonif.
Cvaz. Siney. Jesu*

Ryc. 1. Pierwsze krakowskie wydanie *Anthelogikonu*. Karta tytułowa.

Ryc. 2. Drugie krakowskie wydanie *Anihelogikonu*. Karta tytułowa.

Ludwik Birkenmajer⁷, Oskar Bartel⁸, Henryk Zins⁹. Całkiem świeżo, nieco więcej uwagi poświęcił tej sprawie wyżej podpisany¹⁰.

Niniejszemu artykułowi niech będzie wolno nadać charakter przy czynku bibliologicznego¹¹, w którym abstrahuje się w zasadzie od merytorycznej oceny *Anthelogikonu*. Poprzestańmy jedynie na stwierdzeniu, że geneza tego pisma wiąże się z przenikaniem na Warmię fermentu reformacyjnego i że w zamierzeniu autorskim było ono repliką. Replika ta zwracała się przeciw jednemu z pierwszych manifestów Reformacji w ziemiach pruskich, wydanym w 1523 r. w Królewcu *Kwiatkom o człowieku zewnętrznym i wewnętrznym, wierze i uczynkach (Flosculi de homine exteriore et interiore, fide et operibus)*. Kwiatki te wyszły pod imieniem biskupa Sambii Jerzego Polenza, ale ich prawdziwym autorem był wittenberski teolog Jan Briesmann, wysłany do Królewca staraniem samego Marcina Lutra. Na treść królewieckich *Kwiatków* składały się tezy za luterską nauką o usprawiedliwieniu¹².

Przedruk *Anthelogikonu* w braniewskim *Spicilegium Copernicanum* oparto na egzemplarzu Biblioteki Jagiellońskiej. W nocie edytorskiej Hipler wyraża domniemanie, że jest to egzemplarz unikatowy nadmienając z powołaniem się na *Historię literatury Wiszniewskiego*¹³, że *Anthelogikon* miał prawdopodobnie drugie wydanie w 1527 r. W rzeczywistości w 1527 r. nie wyszła żadna jego edycja, ale w samej wiadomości o więcej niż jednym wydaniu tkwi ziarno prawdy.

Starodruk, jaki miał w ręku Franciszek Hipler i za którego przesłanie z Krakowa do Braniewa dziękuje nadbibliotekarzowi krakowskiemu Adolfowi Mułkowskiemu, nosi nową sygnaturę Cim.0.95. Jest to książeczka formatu małej ósemki, liczy 95 stron sygnowanych od A₁ do G₈. Na stronie pierwszej mamy ujęty w ozdobną obwódkę tytuł: *Flosculorum Lutheranorum de fide et operibus ανθηλογικόν*. Greckie słowo *ανθηλογικόν*, od którego całą rzecz określa się w skrócie *Anthelogikon*, jest dwuznaczne. Znaczyć może albo „wybór” albo — jeśli po Reuchlinianśku czytać *Antilogikon* — „odparcie”. Dwuznacznością tą Giese świadomie igra, tak że tytuł również dobrze tłumaczyć można „Wybór kwiatków luterskich o wierze i uczynkach”, jak i „Odparcie kwiatków luterskich o wierze i uczynkach”. Igranie znaczeniem słowa pozostaje w związku z ireniczną tendencją pisma, charakteryzuje nam Giesego jako wykształconego humanistę i erazmiańczyka.

⁷ *Kopernik jako humanista*, Przegląd Współczesny, t. 5, 1923.

⁸ *Marcin Luter w Polsce*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, t. 7, Warszawa 1962.

⁹ H. Zins, *Początki Reformacji na Warmii*, W kręgu Mikołaja Kopernika, Lublin 1966.

¹⁰ *Erasmus et la vie intellectuelle en Warmie au temps de Nicolas Copernic*, Actes Erasmiens, Paris 1970. To samo w wersji polskiej: *Erasmus a życie intelektualne na Warmii w czasach M. Kopernika*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, 1970, z. 4.

¹¹ Za konsultację bibliologiczną składam podziękowanie Pani prof. dr Alodii Kaweckiej-Gryczowej z Biblioteki Narodowej w Warszawie.

¹² U. Horst, op. cit., passim; nowa reedycja *Kwiatków* w zbiorze: *Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen*, ed. R. Stupperich, Ulm 1966.

¹³ T. 9, Kraków 1857, s. 5.

TIDEMANNI GISONIS CENTVM ET

Decem assertionum, quae Amor carum Flosales
appellant de bonitate interiore, et exteriori,
ἠνθολογικόν.

Placuit deo, ut hyeme transcunt, abeunte re-
dentq; inbre flores apparerent in terra no-
stra. Flosali prepositi nobis sunt, egrediamur
in agrum dominicum. Videamus si flores hi
parturunt fructū in patientia, si spirant fragrantia dei. Neo
sumus et in spinis rose, suave olent, pungunt tamen. Dispi-
ciamus flores singulos, nec conaliamus si animi manus offen-
derit, sed tenemus refecto aaleo gratiores tractabilioresq;
fiare, ut non modo ori admoueri, sed in eis etiam recumbere
liceat, ut totus lectulus noster sit floridus. Fuerit autē ad com-
pendium satis, ramos totos carpere. Quibus contemplatis,
ipsi etiam singuli se flosali quales sunt explicabunt.

Prima inapit, Longe omnium maximo discrimine etc. 6
Philosophiam, sic necne parum refert ad nostras ratio-
nes. Tam etsi iuxta prophana quoq; sapientie rationes nihil
uere hominē diuersis modis affectū aliū etq; aliū uere esse.
Sed nysto germanoq; etc. Non recte uidentur hoc duo uno 6
fundi homo interior et homo nouus. Vnde enim nouus ho-
mo nisi per Christum qui renouauit nos per lauacrum regene-
rationis, et mortificans in carne sua resuscitauit in spem uiuē Col. 1.
filiū dei, sublato ueteri chirographo mortis. Animamus Ioan. 1.
enim dicentē. Nisi quis renatus fuerit denuo, non potest uide-
re regnum dei. Si igitur dixerimus ante crucem hominum no-
uum, euacuamus mysterium crucis, omnia enim uetera et sub 1. Cor. 10

B 3 uide

Ryc. 3. Drugie krakowskie wydanie Anthelogikonu.
Początek właściwego tekstu repliki.

Ryc. 4. Drugie krakowskie wydanie *Anthelogikonu*.
Drzeworyt z ostatniej strony druku.

Jak karta tytułowa, tak i karty wewnętrzne *Anthelogikonu* przykuwają wzrok okazałością szaty typograficznej (por. ryc.). Na stronach 2—4 Tideman Giese zwraca się z listem do ówczesnego prepozyta kościoła Św. Salwatora w Dobrym Mieście (Guttstadt) Feliksa Reicha; list ten datowany jest z Olsztyna (*ex arce Allenstein*) dnia 8 kwietnia 1524 r. Na stronach 4—5 mamy odpowiedź tegoż Reicha, odpowiedź datowaną z Lidzbarka (*ex Heilsbergo*) 15 kwietnia 1524 r. Po tej wymianie korespondencji na stronach 6—18 przedrukowano tezy królewieckich *Kwiatków* Jana Briesmanna pt. *Centum et decem assertiones quas Autor eorum Flosculos appellavit de homine interiore et exteriori, fide et operibus*. Zaraz po *Kwiatkach* na stronach 18—20 następuje list Tidemana Giesego do kanonika kapituły warmińskiej Leonarda Niderhoffa. Datowany on jest z Olsztyna (*ex arce Allenstein*) 9 grudnia 1523 r., a więc wcześniej o kilka miesięcy niż list do Reicha z pierwszych kart druku.

Dopiero na stronie 21 zaczyna się właściwy tekst *Anthelogikonu*, pod odmiennym niż na karcie tytułowej nagłówkiem: *Tydemanni Gisonis centum et decem assertionum quas autor earum flosculos appellavit de homine interiore et exteriori ανθηλογικόν*. Tekst ciągnie się do strony 94 włącznie. Na stronie 95 odnajdujemy u góry kolofon: *Impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem anno a Christo nato millesimo quingentesimo vigesimo quinto*. U dołu w oczy wpada winieta wyobrażająca gołąbka.

I wreszcie na stronie ostatniej mamy akcent szczególnie podnoszący okazałość oprawy typograficznej. Akcent ten to piękny drzeworyt, który niech będzie wolno polecić pilnej uwadze badaczy szesnastowiecznej ksylografii. Na pierwszym planie drzeworyt przedstawia klęczącego przed krzyżem mężczyznę w powłóczystej szacie z różańcem zwisającym ze złożonych do modlitwy dłoni. Na drugim planie widać trzy wzgórze, a u ich stóp wstęgę rzeki.

Zdanie Franciszka Hiplera z noty edytorskiej w *Spicilegium Copernicanum*, że egzemplarz Biblioteki Jagiellońskiej jest egzemplarzem unikatowym, powtarzają czyniacy o *Anthelogikonie* wzmianki autorzy, m.in. Ulrich Horst¹⁴, a z badaczy polskich Ludwik Birkenmajer¹⁵. W wyniku kwerendy w bibliotekach krajowych, jaką podjęliśmy, zdanie to okazało się nieściśle. Oprócz Biblioteki Jagiellońskiej *Anthelogikon* Tidemana Giesego zachował się w dwu egzemplarzach ongiś lwowskiej, a obecnie wrocławskiej Biblioteki Ossolineum. Pierwszy z nich sygnowany jest XVI 0.406, na karcie tytułowej natrafiamy na notę proveniencyjną: *Stanisłai Król 1552*. Drugi to starodruk o sygnaturze XVI 0.585. Pochodzi z prywatnego księgozbioru I. M. Ossolińskiego.

Co więcej, kwerenda doprowadziła do stwierdzenia, że dotychczas znana edycja nie była edycją pierwszą i jedyną. Przeoczona przez badaczy edycja *Anthelogikonu* zachowała się w dwu egzemplarzach. Pierwszy egzemplarz posiada Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, nosi on sygnaturę 656/1, a na karcie tytułowej notę proveniencyjną: *inscriptus catalogo domus s. Barbarae Cracoviensis Societatis Iesu*. Drugi jest własnością Biblioteki Uniwersytetu Poznańskiego, sygnatura 229858/I. Od-

¹⁴ Op. cit., s. 38.

¹⁵ Op. cit., s. 333.

najdujemy go w klocku z pieczętką: *Bibliotheca Societatis Litterarum Curonensis*.

Edycja przeoczona dotąd przez badaczy wyszła spod prasy tej samej krakowskiej oficyny Hieronima Wietora. Rok wydania to ten sam rok 1525, tyle że określono miesiąc druku: luty. Przekonujemy się o tym konfrontując kolofony obydwu edycji. Podczas gdy w edycji uprzednio znanej kolofon brzmiał *impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem anno a Christo nato millesimo quingentesimo vigesimo quinto*, w edycji, którą sygnalizujemy, brzmi on: *Cracoviae, per Hieronymum Vietorem, anno Domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, mense Februarii*.

Anthelogikon w edycji krakowskiej z lutego 1525 r. to książeczka formatu ósemki, liczy 94 strony sygnowane od A₁ do G₇. Na karcie tytułowej zamiast *Flosculorum Lutheranorum de fide et operibus ανθηλογικόν* Tidemanni Gisonis czytamy: *Tidemanni Gisonis Centum et decem assertionum quas auctor earum Flosculos appellavit de homine interiore et exteriori ανθηλογικόν*. Jest to ten sam tytuł, jaki odnajdujemy na stronie 21 dotychczas znanej edycji w miejscu, gdzie zaczyna się właściwy tekst *Anthelogikonu*.

Edycja tłoczona w lutym jest edycją wcześniejszą, która wyróżnia się skromniejszą szatą typograficzną. Wewnątrz mniej mamy ozdobnych inicjałów, a na końcu nie ma ozdobnego drzeworytu z wizerunkiem kłęzącego przed krucyfiksem mężczyzny na planie pierwszym. W samym tekście jedyna różnica to brak marginalnych odnośników do cytowanych miejsc *Pisma św.* Hieronim Wietor wprowadził te odnośniki dopiero przy powtórnym tłoczeniu książki, przy czym można przypuszczać, że był o to proszony przez śledzącego druk z oddalonej od Krakowa Warmii Tidemana Giesego. Również zmiana tytułu w edycji powtórnej na *Flosculorum Lutheranorum de fide et operibus ανθηλογικόν*, to na pewno wynik autorskiej interwencji.

Pomijając oficyny drukarskie Gdańska czy Królewca, a przekazując *Anthelogikon* do Krakowa, Tideman Giese poszedł w ślady wspomnianego przez siebie na kartach książki Mikołaja Kopernika, który w 1509 r. właśnie w stolicy Królestwa Polskiego Krakowie wydał drukiem przekład z języka greckiego na łaciński *Listów obyczajowych, sielskich i erotycznych* Teofilakta Symokatty. Z ofertą wydawniczą zwrócił się jednak Giese do Hieronima Wietora, podczas gdy Kopernik był klientem oficyny Jana Hallera. Obydwaj ci drukarze zapisali się złotymi zgłoskami w historii kultury polskiej epoki Odrodzenia¹⁶. Haller to przecież wydawca wielkiego kodeksu praw polskich, Jana Łaskiego *Commune inclyti Poloniae Regni privilegium*. A spod pras warsztatu Wietora wyszły m.in. takie pierwsze druki w języku rodzimym, jak Jana z Koszyczek *Rozmowy Salomona z Marchottem* czy Baltazara Opecia: *Żywot Pana Jezu Chrysta*. Wietor tłoczy też w 1524 r. pierwszą w Polsce książkę w języku greckim *M o s c h u s a Carmen quod amor fugitivus inscribitur*.

¹⁶ A. Kawecka-Gryczowa, *Rola drukarstwa polskiego w dobie Odrodzenia*, Warszawa 1954, passim.

Impressae Caeconiae per Hieronymum Victorium.
Anno à Christo nato Millefimo Quingentesimo
Vigesimo quinto.

Ryc. 5. Drugie krakowskie wydanie *Anthelogikonu*. Kolofon.

ABOUT TWO EDITIONS OF *ANTHELOGIKON* BY TIDEMAN GIESE

From the History of Warmian Reformation Polemics in the Days
of Nicholas Copernicus.

In the well known source treatise about Copernicus „*Spicilegium Copernicanum*” which was published by Francis Hipler in Braniewo in 1873, on the fourth centenary of Copernicus's birth, there is quoted the whole *Anthelogikon* by Tideman Giese, a Warmian canon, in the main place. But the most important fact connected with *Anthelogikon* is that there is distinctly (expressis verbis) mentioned the name of Copernicus and Tidemann Giese even wrote that Copernicus had given him the impulse to publish this work („*Nicolaus Copernicus illas meas nugas typis excusae vulgari suadebat*”). In consequence of Copernicus's encouragement the booklet was published in 1525 in Cracow printing house of Hieronim Wietor.

The genesis of *Anthelogikon* is connected with penetrating the Reformation agitation into Warmia from the neighbouring Teutonic Order's Prussia and it was the author's intention this booklet to be a rejoinder. The rejoinder was turned against one of the first Reformation manifestos in Prussia, published in Królewiec in 1523, under the title „*Flowers about Inner and Exterior Man, Faith and Deeds*” (*Flosculi de homine exteriore et interiore, fide et operibus*). Those „*Flowers*” were published as the work of the Sambian bishop, George Polenz, but the real author was a theologian from Wittenbergh, John Briesmann, sent to Królewiec by Martin Luther himself. The content of the „*Flowers*” was thesis for Lutheran lectures on exculpation. Hipler's opinion concerning the copy of *Anthelogikon* often followed by the others ought to be corrected, the copy in the Jagielloński Library in Cracow is not the only one. Two other copies are preserved in the collection of „*Ossolineum*” Library in Wrocław. What is more, inquiries made in different libraries in our country gave evidence that the edition already known was neither the only one nor the first one. The earlier edition of *Anthelogikon* which had escaped detection of the research workers was preserved in two copies, one of them is in the Czartoryscy Library in Cracow and the other one in the Library of the University of Poznań.

Both editions of *Anthelogikon* were printed in the same printing house of Hieronim Wietor in Cracow in 1525. In the reproductions enclosed to this article we can see that in the first edition the colophon is: *impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem anno Domini millesimo quingentesimo Vigesimo quinto, mense Februarii*”. In the second edition, known earlier by the research workers, the colophon is: „*impressum Cracoviae per Hieronymum Vietorem anno a Christo nato millesimo quingentesimo vigesimo quinto*”. There is also a difference between the both editions on title pages. The full title of the first edition is „*Tidemann Gisonis Centum et decem assertionum quas author earum Flosculos appellavit de homine interiore et exteriore ἀνθολογικόν*”, the title of the other edition is „*Flosculorum Lutheranorum de fide et operibus ἀνθολογικόν Tidemann Gisonis*”. A Greek word ἀνθολογικόν from which abridged title *Anthelogikon* comes is of double meaning. Giese acted in full consciousness with those double meanings, so the title of the second edition may be translated „*The Selection of Lutheran Flowers about Faith and Deeds*” as well as „*The Confutation of Lutheran flowers about Faith and Deeds*”.

The earlier edition of *Anthelogikon*, described here, has much simpler typographical attire. Inside, there are fewer ornamental initials and at the end there is not an ornamental xylograph (woodcut) with a picture of a man kneeling in front of a crucifix. There are not marginal foot notes concerning the quoted words of the Bible too. They were put at the second printing only.

Ignoring printing houses in Gdańsk and Królewiec, nearer to Warmia, and sending *Anthelogikon* to Cracow, Tidemann Giese followed mentioned by him in his work Nicholas Copernicus who had published a translation from Greek into Latin „*Letters of Teofilakt Symokatta*” also in the capital of Polish Kingdom, Cracow, in 1509. But Giese offered his work to be printed to Hieronim Wietor, while Copernicus had been a client of John Haller's printing house.